

O'ZBEK XALQ IJODIDA TEZ AYTISHLARNING TURLI IFODALARI

Abdurasulova Charos Rashidovna

Bux DPI I bosqich talabasi.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek folklor adabiyotining paremik janrlaridan bo'lgan tez aytishlarning paydo bo'lish omillari va estetik ifodalari ilmiy nazariy tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Tez ayta turib, «tutal», «chalg`itma», «chalg`ituv», «chalish», «adashish», poetik ritm, katta yosh va hokazo.*

O'zbekistonning turli joylarida «tutal», «chalg`itma», «chalg`ituv», «chalish», «adashish» deb yuritiladigan bu folklor hodisasi keng tarqalgan. Tez aytish istiloh sifatida janrning birgina xususiyatini-bir nafasda shiddat bilan aytilishinigina ifoda etsa-da, tez aytishdan kuzatiladigan maqsad nimaligini anglatmaydi. Shunday cheklanganlikka egaligiga qaramay, ruscha «skorogovorka» istilohining tarjima ekvivalenti sifatida ilmiy taomilga singib ketgan. O'zbek tilida mavjud turli atamalarda tez aytishdan kuzatiladigan ikki maqsad bo'rtib ko'rinib turadi: birinchisi-tez aytishdan murod-chalg`itish, so`zda chalish yoki adashish deyilishi boisi shundan. Ikkinchisi-tez ayta turib chalishish-tutilishga teng. Shu sababli tutal deyilgan. Biroq chalg`itish ham, chalishish ham, adashish ham, tutilish ham o`xshash tovushlardan iborat so`zlar, aniqrog`i, alliteraciya zamiridagi so`zlar qatorini shiddat bilan bir nafasda aytish negizida voqe bo`lganligi tufayli tez aytish etakchi xususiyatga aylanib, folklor hodisasini ifodalovchi istiloh darajasida barqarorlik kasb etgan.

Tez aytishlar aslida kattalar og`zaki ijodiga xos bo`lsa-da, mohiyatan bolalar nutqidagi kemtikliklarni bartaraf etishga qaratilgan. Bolalar tez aytish vositasida o`z ona tillaridagi tovush va so`zlarni ravon, burro, ochiq talaffuz etishni, tovushlarning ohangdorligini, so`zlarning nozik ma`no tovlanishlarini his va idrok qilish, anglash hamda ilg`ab olishni mashq qiladilar. Shu ma`noda ular tovush va so`z ustidagi poetik-mantiqiy mashqlar hisoblanadi.

Tez aytishlar bolalar ma`naviy ehtiyojlariga mosligidan ularni tezgina o`zlashtira borganlar, asta-sekinlik bilan o`zlari ham ularning bir qator engil va oddiy namunalarini ijod qila boshlaganlar. Natijada davrlar o`tishi bilan tez aytishlar bolalar folklori arsenaliga o`tib qolgan. Zotan, tez aytish nutq tovushlari alliteraciyasiga asoslanuvchi folklor janri bo`lib, o`xshash tovushli so`zlar yoki so`z birikmalarining bir nafasda shiddatli aytilishi jarayonida u yoki bu tovush yo so`z talaffuzida chalg`ish natijasida voqe bo`luvchi ma`no o`zgarishi negizida yuzaga keladi. Shu xususiyati tufayli o`tmishda tez aytish kattalar repertuarida uchragan va aksariyat holatlarda parnografik xarakterga ega bo`lgan. Bora-bora katta yoshli bolalar va o`smirlar repertuariga ko`chgan, ular bu xildagi tez aytishlarni o`yin shartiga aylantira borishgan, kim uni to`g`ri aytolmasa, chalishsa, o`sha yutqizgan

sanalib, g`oliblar qo`ygan shartni bajargan yoki o`yinda navbatda (galda) turgan. Tez aytishlar orasida 34, hatto 47 so`zli namunalari borki, ularni aytishda 7-12 yoshdagi bolalar nafasi etmaydi. Binobarin, aytish mumkinki, XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida katta yoshdagi bolalar repertuariga o`tish jarayonida tez aytishlarda parnografik xususiyat so`na boshlagan. Bunda, ayniqsa, o`sha davrda kuchaya boshlagan ma`rifatparvarlik harakati ta`siri muhim rol o`ynagan. Xususan, ta`lim jarayonida ulardan foydalanish istagi kichik va o`rta yoshdagi bolalar repertuariga o`tishiga yo`l ochgan. Natijada tez aytish bolalar folklori doirasida yashay boshlagan. Buni ayrim ko`p so`zli tez aytishlarning turli yoshdagi bolalar repertuarida xilma-xil variantlarda uchrashi tasdiqlaydi. Chunonchi, «T» va «P» portlovchi undoshlari va «U» unlisi alliteraciyasiga asoslangan tubandagi «Bir tup tut» tez aytishi 28 so`zdan iborat:

Alliteratsion ritm u yoki bu tovushning to`g`ri va ravon talaffuzini ta`minlashga buysunganidan ularni shovqin solib shiddat bilan aytish (skandovka) zaruriyatga aylangan. Shu sababli tez aytishlarni kuylab bo`lmaydi. Bu xususiyat, ayniqsa, nasriy tez aytishlarda yanada ravshanroq tovlanadi, ularning aksariyati ko`p so`zli: Har bir so`z o`zaro o`xshash tovushli bo`lganligidan ichki alliteracion ohangdorligini yuzaga keltirgan. O`z navbatida, bu ichki turoqlanish asosida o`ziga xos poetik ritm hosil qilgan:

- E jo`ra, bizning quyoshlamada quyoshmalashib ket,
quyoshlamalashsang ham quyoshmalashib ket,
quyoshlashmalashsang ham quyoshmalashib ket.

Tez aytishda poetik ritm istak ohangiga ega. Umuman, nasriy tez aytishlarda poetik ritm xilma-xil ohanglarni (gumon, so`roq, buyruq, xabar) ifodalashi mumkin. Bu xususiyat ham she`riy, ham nasriy tez aytishlar uchun mushtarak bo`lib, ularning mazmundorligini, g`oyaviyligini ta`minlagan. Bunda talaffuzning aniq va ochiqqligiga, poetik taktga, mantiqiy urg`uga alohida e`tibor berish zarur. Shularning birortasiga rioya qilinmasa, o`sha zahoti ritmdan chiqib ketadi, ma`no yoki mazmunda mantiqsizlik yuzaga keladi.

Nasriy tez aytishlarning shunday namunalari borki, ularda poetik ritmdan voz kechilgan, ijtimoiy mazmundorligini bo`rttiruvchi alliteracion ohangdorlikkagina urg`u qilingan:

-Namanganda usta Musa puch pista purush bor ekan. O`sha usta Musa puch pista purushning oltmish uch pud puch pistasi bor ekan. Oltmish uch pud puch pistasi bo`lsa ham o`sha usta Musa puch pista purush, oltmish uch pud puch pistasi bo`lmasa ham o`sha Musa puch pista purush.

Tez aytishda savdodagi qalloblikni fosh etish-yetakchi motiv: pistaning puchligini ta`kidlovchi «p» va «ch» tovushlari - alliteraciyasi asosi. Binobarin, «puch pista» iborasi tez aytish uchun muddao husni -motivni ifodalovchi vositaga aylangan. Muddao husni ham she`riy, ham nasriy tez aytishlarda tugun vazifasini o`taydi. Ular motivnigina emas, balki qaysi tovushni alliterao`iyaga solishni yoxud

soʻzni takrorlashni belgilovchi vosita sifatida soʻz yoki soʻz birikmasi shaklida namoyon boʻladi:

Qishda kishmish pishmashmish,
Pishsa kishmish qishmashmish,

YOKI

Chustda usta Tursunmatning uchta tus tovugʻi bor.

Oʻsha uchta tustovuq Chustdagi usta Tursunmatning uchta tustovuqʻimi yoki boshqa usta Tursunmatning uchta tustovuqʻimi?

Birinchi tez aytishda «kishmish» soʻzi muddao husni boʻlib, «sh» undoshining alliteraciyasiga zamin yaratgan va qish fasliga oid maʼlumotni tashigan. Ikkinchi tez aytishda "uchta tustovuq" birikmasi-muddao husni, «ch», «t», «s» undoshlari alliteratsiyasi shu negizda hosil qilingan. Tez aytishda bu ibora lutf sanʼatini yuzaga keltirgan, dastlab tustovuqlar miqdorini-uchtaligini anglatsa, keyin ularning rangi-uch tustudaligiga ishoraga aylangan. Tovush alliteraciyasi tez aytish ijrosi jarayonida shu nozik maʼnoni ilgʻashga xalal etkazgan. Natijada chalgʻish hodisasi yuz bergan. Bu xildagi rang-barang tovush alliteraciyalari, omonimlar, omofonlar, omograflar, paronimlar va taftologiyalar zamiridagi maʼno tovlanishlari pedagoglar va bolalar eʼtiborini tortdi. XX asrning 30-yillaridayoq boshlangʻich sinflarda til va oʻqish darslarida oʻquvchilar talaffuzini burro etishda, tovushlarning nozik maʼnolarini fahmlashlari hamda farqlashlarini bilishda ahamiyati taʼkidlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hayitov H. A. Sharq mumtoz adabiyotida ohang talqini //Мировая наука. – 2019. – №. 8. – С. 3-5.
- Hayitov H. A. Literary influence and artistic image //Экономика и социум. – 2019. – №. 8. – С. 11-14.
2. Ahmadovich H. H., Amrullojeva S. D. XX ASR QISSACHILIGI TARAQQIYOTIDA FOLKLORNING LATIFA JANRI TAʼSIRI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 302-304.
3. Ahmadovich H. H. Expression of Folklorisms in the Works of Ghafur Ghulam //European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630). – 2022. – T. 14. – С. 101-105.
4. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANGʻ ICH SINFLARDA OʻZBEK QISSALARI TAHLILINING INNOVATSION USULLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 350-352.
5. Ahmadovich H. H. et al. OʻRXUN-YENISEY BITIKLARIDA TALIM-TARBIYA TOʻGʻIRISIDAGI FIKRLARNING YORITILISHI VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 349-350.
6. Ahmadovich H. H. et al. IJODIY TOPSHIRIQLAR OʻQUV MOTIVLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI VOSITASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 293-294.

7. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG 'ICH TA'LIMDA O 'ZLASHTIRISH JARAYONINING PSIXO-DIDAKTIK ASOSLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 332-334.
8. Ahmadovich H. H. et al. O 'QUVCHILARNING BILUV FAOLLIGINI OSHIRISHGA QARATILGAN DARSDAN TASHQARI ISHLAR VA ULARNI TASHKIL ETISH METODIKASI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 343-345.
9. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. O 'QUVCHILAR O 'ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 306-309.
10. Ahmadovich H. H., Aminovna A. S. BOSHLANG 'ICH SINF O 'QISH DARSLARIDA DIDAKTIK O 'YIN VA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 100-102.
11. Ahmadovich H. H., Amrulloevna S. D. RUNN BITIKLARI AXLOQ VA VATANPARVARLIKNING YUKSAK NAMUNASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 248-250.
12. Ahmadovich K. H., Bahridinovna S. G. Development and practical application of acmeological technologies of student assessment diagnose //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2022. – T. 11. – №. 6. – C. 141-145.
13. Ahmadovich K. H., Zokirovna Z. A. G. THE PROBLEM OF HUMAN EDUCATION AND MORALITY IN FOLKLORE //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – T. 25. – C. 133-137.
14. Ahmadovich K. H., Nodirkulovna A. I. Theory of Fairy Tales in Primary Grades, The Nature of the Fairy Tale Genre //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 7. – C. 130-133.
15. BuxDUPI H. A. H. et al. AKMEOLOGIYA VA UNING O'QUVCHILAR O'ZLASHTIRISHINI TASHXISLASHDAGI O'RNI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 415-417.
16. Хаитов Х. Адабиётда кулгидан фойдаланиш анъанасининг асослари //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3/С. – С. 49-52.
17. Ҳайитов Ҳ. А. ЛЎЛИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЛАТИФАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ //Интернаука. – 2021. – №. 17-4. – С. 51-52.
18. Hayitov H. A. QUSHLARGA IBRAT-HAZRATI XIZR! //Интернаука. – 2020. – №. 12-3. – С. 72-73.
19. Khoja o'g'li T., Ahmadovich K. H. Advanced Characteristics of the Tradition of Using Uzbek Folk Humor Art in Written Literature //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 9. – C. 1-4.
20. Khaitov H., Amonova S. ЎЗБЕК ҲИКОЯ ВА ҚИССАЛАРИДА КУЛГИ МАДАНИЯТИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – T. 1. – №. 2. – C. 140-144.

21. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. O 'QUVCHILAR O 'ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 306-309.

22. Axmadovich X. X. et al. ENG QADIMGI MA'RIFIY YODGORLIKLARNI O 'RGANISHNING AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 281-285.

23. Хайитов Х. А. ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ ХАЛҚ ЛАТИФАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 679-687.

24. Akhmadovich H. H. Khoja nasriddin afandi as people's hero //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – Т. 11. – №. 2. – С. 1562-1565.

25. Akhmadovich K. K. Symbolism of Birds in Uzbek Literature //International Journal on Integrated Education. – Т. 3. – №. 4. – С. 59-63.